

РОЗДІЛ 1. ВИТОКИ Й ТРАДИЦІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТКИ В УКРАЇНІ

1.1. «Ізборник Святослава 1073 року» як приклад впровадження книжкової цензури

Однією з історичних пам'яток українського народу богословсько-енциклопедичного напрямку можна по праву вважати «Ізборник Святослава 1073 року». Означена рукописна книга є чітко датованою, як і її другий варіант 1076 року. Зважаючи на виключну роль Ізборника як бібліографічного доробку, слід додатково звернутися до аналізу списків істинних і хибних книг, наведених наприкінці праці. Означені переліки неодноразово ставали об'єктом розгляду дослідників. Так, списки хибних творів детально вивчалися наприкінці XIX століття О. Пипіним¹. За радянського періоду дослідженням Індексів рекомендованих церквою та заборонених книг займалися Б. Сапунов², Б. Семеновкер³, Н. Кобяк⁴. Загальну увагу спискам у структурі Ізборника приділили українські вчені Я. Запаско⁵, Н. Музичук⁶. Частково проблеми наповнення Індексів часів Давньої Русі торкнулася у своїй дисертації О. Каракоз⁷. Списки істинних книг у контексті келійного читання детально висвітлено у статті І. Грицевської⁸. Бібліографічні пам'ятки Візантії розкрив Б. Семеновкер⁹. Однак, не дивлячись на наявність чималої кількості праць зарубіжних і українських вчених, у вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні роботи, присвячені аналізу приміщених в Ізборнику списків істинних і хибних книг як проскрипційних матеріалів, чим, власне, і обумовлена актуальність заявленої проблеми та необхідність її подальшої розробки. Зважаючи на викладене вище, метою нашої розвідки є охарактеризувати «Ізборник Святослава 1073 року» як перший приклад впровадження давньослов'янської цензурної практики.

У Київській Русі досить поширеним типом рукописної книги були так звані «Ізборники», під якими розуміємо: «1) богослужбові книги з календарними датами про богослужби протягом року, іноді з текстами бого-

служб; 2) твори, складені з текстів різного походження: перекладні..., також деякі збірники проповідей...»¹⁰.

Свою назву книга отримала від імені її замовника, великого київсько-го князя Святослава Ярославича. Однак, на думку дослідника Я. Запаса, збірник був підготовлений за вказівкою Ізяслава Ярославича, а ім'я його брата вписали пізніше, про що свідчить і хронологія завершення книги¹¹.

Ізборник – копія зі зробленого для болгарського царя Симеона перекладу грецького оригіналу збірника. Ймовірно, текст був скопійований двома переписувачами, один з яких відомий як диякон Іоанн. На жаль, ім'я іншого, який написав більшу частину збірника, точно не встановлене. Книга являє собою чудово оформлений рукопис загальним обсягом 266 аркушів, який виконаний на пергаменті високої якості кириличним уставним письмом, а також прикрашений 10-ма мініатюрами, яскравими заставками (фронтиспісами), окремими елементами рослинного, тваринного та геометричного орнаментів, малюнками на берегах із зображенням знаків зодіаку, ініціалами візантійського (емальєрного) стилю тощо. На сьогоднішній день рукопис зберігається у Москві в Російському державному історичному музеї.

За жанровою приналежністю Ізборник можна вважати збірником-антологією, оскільки він є зібранням літературних текстів відносно невеликого обсягу, створених низкою авторів. У той же час слід також наголосити на його енциклопедичному характері, зважаючи на загальний обсяг та базовий принцип розташування матеріалу, про що переконливо свідчить заголовок: «Събор от мног отецъ: тълкованія о неразумных словесах в еуангеліи и в апостолѣ и в инѣх книгах вкратцѣ съложено напамять и на готов отвѣтѣ» (що в осучасненій мовній версії звучить як «Збірник, складений з творів багатьох отців церкви, тлумачення незрозумілих слів в Євангелії і в Апостолах і в інших книгах, складений коротко для пам'яті й для готової відповіді»)¹².

Наповнення книги формують понад 380 статей¹³ за авторством близько 40 осіб¹⁴. Наведені у збірнику матеріали можна умовно згрупувати за трьома категоріями. До першої відносяться статті, пов'язані із процесом засвоєння етичних принципів християнства, тлумаченням смислу деяких обрядів. Другу категорію сформували пояснення щодо окремих біблійних текстів. Третю репрезентують інформаційно-довідкові статті, присвячені багатьом питанням з богослов'я, філософії, логіки, поезики, граматики, етики, історії, ботаніки, зоології, медицини,

мінералогії, фізики, математики, астрономії тощо, які відповідали інтересам того часу.

Книга цікава для сучасників ще й тим, що дозволяє скласти уявлення про книжковий репертуар означеної доби. Завдяки поданому у збірнику матеріалу давньослов'янський читач мав можливість познайомитися з 35 візантійськими авторами, знаними представниками патристики – Юстином Філософом, Кирилом Александрійським, Василем Великим, Григорієм Ніським, Іоанном Златоустом, Кирилом Єрусалимським, Іоанном Лествічником, Марком Чернецем, Нилом Синайським тощо. До Збірника включені також фрагменти творів менш відомих осіб, таких як: Климент Александрійський, єпископ Ліонський, св. Єпіфаній Кипрський тощо, а також книги заборонених авторів.

Основну частину збірника становить еротапокритичний (у формі запитань-відповідей, або так званий «апорій») виклад (складає близько $\frac{3}{4}$ загального обсягу) Анастасія Синаїта (точки зору дослідників щодо його авторства розходяться). Далі у тексті подано 2 трактати: філософський Феодора Раїфського та Георгія Хіровоска «Про образи». Остання згадана праця є цікавим твором, у якому розглянуто проблеми поезики. Після того розташовано статті про сутність Бога і Святої Трійці, включаючи «Питання і відповіді» святих Григорія Богослова і Василя Великого. За ними фігурують тексти хронологічного характеру, а саме: про обчислення дат найважливіших подій біблійної історії та про найменування місць у різних народів.

Наприкінці книги наведено 10 заповідей, списки істинних і хибних книг, імена пророків і апостолів із стислими відомостями про них. Зокрема, подано статтю під назвою «Богословця від слівес». В історичній науці до недавнього часу існувала точка зору, що згаданий твір складається з двох частин. Перша приписувалася Григорію Богослову і включала список істинних книг. У свою чергу, друга частина, сформована з трьох списків (істинних книг; творів, не зарахованих до істинних; хибної літератури), вважалася авторством Ісидора¹⁵.

Російський вчений Б. Семеновкер на підставі вивчення копій з грецького оригіналу збірника спростував існуючу точку зору і довів, що він включає три самостійних бібліографічних списки істинних і хибних творів¹⁶. Перший належав авторству Григорія Богослова. Наступні два переліки, підготовлені Іоанном Дамаскиним та Ісидором Пелусіотом, можна вважати зразками списків, що могли б увійти до різноманітних за змістовим наповненням збірників, однак не були визнані за канонічні. Йдеться

про авторські роботи, в яких наведене оригінальне трактування канонічних списків істинних і хибних книг. До числа «істинних» належали канонічні твори (книги Святого Письма, визнані богодухновенними на Вселенських соборах), до хибних відносили апокрифи (релігійні твори, за жанровою ознакою дотичні до біблійних, але не включені до Святого Письма).

Загалом до списків Ізборника увійшли 94 книги, з яких 34 – старозавітних, 24 – новозавітних, 9 книг «котрі поза 60» і 25 заборонених писань¹⁷.

Список Іоанна Дамаскина містить заголовок: «Про внутрішні (істинні) книги того ж Іоанна». За поясненням Б. Семеновкера, наведення імені автора з позначенням «того ж» вказує на наявність перед списком його ж статті, присвяченої македонським місяцям. Сама ж назва може свідчити про наміри Іоанна Дамаскина навмисно не виокремлювати «неканонічні» (тобто, «зовнішні» твори)¹⁸. Книги Старого Завіту репрезентовані у списку у вигляді чотирьох джерел П'ятикнижжя. До останнього увійшли також дискусійні твори. Наприкінці переліку книг Нового Завіту подане «Одкровення Іоанна Євангеліста». Після нього приміщений самостійний список «Богословца від словес» Григорія Богослова. Відсутність імені останнього у назві другого списку свого часу призвело до того, що О. Пипін вважав його авторство спірним¹⁹. Однак, на думку інших дослідників, таке скорочення імені автора було достатньо розповсюдженим²⁰. На авторство Григорія Богослова вказує й віршований канонічний текст у його редакції, разом із вступною частиною.

Надалі у збірнику розташований список «Про 60 книг і тих, котрі поза них» і зазначений його автор – Ісидор. На початку наводиться назва першої частини переліку «Про 60 книг». Подані твори (чотири книги Царств, послання Петра, Іоанна, Павла та ін.) розміщені у суцільній нумерації. Після того наданий список книг «котрі поза 60». Список включає «зовнішні» твори: Премудрість Соломона, Премудрість Сираха, чотири книги Маккавеїв, Есфір, Юдіф і Товит²¹. Наприкінці його фігурує окремих перелік 25 апокрифів.

В основу складання списків істинних та хибних книг була покладена греко-візантійська практика їх підготовки. Вказані переліки входили до складу візантійських, пізніше слов'янських канонічних збірників; кормчих книг, у яких відображалися канони і цивільні закони із церковних справ. Іноді списки переписувалися і включалися до інших тематичних збірників.

Характерними особливостями названих списків у Київській Русі було те, що в них: 1) поруч із забороненими наводилася інформація про твори, рекомендовані для прочитання; 2) наряду з канонічними церковними творами фігурувала давньослов'янська література світського характеру.

Переліки книг Іоанна Дамаскина та Ісидора Пелусіота є прикладами найдавніших проскрипцій. Цей вид документів побачив світ ще у Римській імперії у вигляді списків осіб, котрі були оголошені поза законом та переслідувалися через політичні (ідеологічні) переконання. Майно таких громадян конфісковувалося, а переховування загрожувало страпою. Історія цивілізації переконливо доводить, що за різних часів правляча верхівка (як світська, так і церковна) активно ініціювала підготовку згаданих списків, до яких заносилися як імена небажаних осіб, так і книги за їх авторством.

Окремі списки істинних книг також містили відомості про неканонічні твори, які не входили до канонів, але й не визнавалися хибними. Загалом списки готувалися відомими церковними діячами і офіційно затверджувалися на соборах. Основним їх призначенням було зорієнтувати читача щодо читання рекомендованих церквою творів і застерегти від ознайомлення з еретичними писаннями, «відреченими книгами». Маємо вточнити, що під останніми розуміємо твори, читання яких заборонено церквою. Між них виокремлюють:

– книги, що визнаються безперечно усіма;

– твори, що визнаються, проте не усіма.

У свою чергу останні розподіляються на книги, що:

– визнаються багатьма, але не всіма;

– визнаються не священними, але й не безумовно хибними;

– визнаються хибними²².

Існує також класифікація відречених книг на: канонічні, позаканонічні та апокрифи. Цікаво, що залежно від часу та місця, списки творів, які входили до певної категорії, суттєво відрізняються.

Відречені книги з'явилися разом з прийняттям християнства. Сформувалася традиція позауставного читання²³. Виникли також Індексисписки, історія складання яких в Україні розпочинається з XI століття. Не дивлячись на знаходження певних заборонених книг у складі відповідних Ідексів, вони зберігали популярність серед широкого населення та продовжували розповсюджуватися. Скажімо, зростання популярності апокрифічних творів було пов'язане з цікавістю оповіді, великою кількістю чудес і казкової фантастики, внаслідок чого читання ставало

доступним і привабливим, а також можливістю ознайомитися з багатьма деталями, які були відсутні у Святому письмі, що значно стимулювало інтерес читача.

Деякі автори розподіляють відречені твори на псевдоепіграфи (неоригінальні, що містять хибні відомості, спростовані усіма як небогодухновенні); антилегомени (дискусійні, які несуть протиріччя) та апокрифи (таємні, що користуються довірою лише окремих людей)²⁴.

У цілому, за підрахунками вчених, у Стародавній Русі були відомі 29 старозавітних позаканонічних праць і аналогічна кількість новозавітних²⁵. Зрозуміло, що наведені дані є досить приблизними, зважаючи на відсутність чіткого розуміння щодо визначення самих апокрифів.

Узагальнений список старозавітних псевдоепіграфів, за нашими підрахунками, включає 17 основних найменувань: чотири легендарні книги (серед них книги Адама і Єви), сім апокаліптичних (апокаліпс-одкровення), чотири повчальні книги, одну історичну й одну поетичну (Псалми Соломона). Однак цими творами перелік не вичерпується. Новозавітних псевдоепіграфів нараховується набагато більше, оскільки ще у IX столітті було відомо близько 280 писань, до яких входили Євангелія (найбільш поширені – від Хоми, Петра, Никодима та ін.); апостольські діяння (про усіх апостолів окремо); послання (серед них, як стверджувалося, навіть лист Христа цареві Месопотамії і 6 листів Павла Сенеці); та «Одкровення» (Павла, Хоми, Стефанія тощо)²⁶.

Апокрифи, як такі, спочатку православною церквою не обмежувалися. Зазвичай їх сюжетні лінії торкалися подій, згаданих у Святому Письмі побіжно, і ставали основою для подальшого створення переказів і легенд. Надалі апокрифічна література стала широко використовуватися єретичними сектами, що знаходилися у стані конфронтації до діючої влади. У контексті боротьби з інакодумцями апокрифи нарешті зазнали заборон.

Авторство апокрифічних творів представниками єретичних сект приписувалося пророкам, апостолам, отцям Церкви. До України вказані твори потрапили з Візантії та Болгарії у вигляді перекладної християнської літератури. У цілому апокрифи можна розподілити на: 1) старозавітні (сюжетно торкаються створення світу, життя Адама та Єви, Ноя, Мойсея, Соломона тощо); 2) новозавітні (присвячені дитинству Ісуса Христа, суду над Спасителем, «кінцю світу», хресним мукам, приходу до пекла, Богородиці та апостолам)²⁷.

Досить розповсюдженими в Україні були також апокрифічні Євангелія від Іакова, Хоми та Никодима.

Старозавітні апокрифи включають у цілому: історичні твори (наприклад, книги Маккавеїв); релігійні оповіді хаґгадах (наприклад, Товіт, Юдіф); повчальні «книги мудрості» (наприклад, книги Соломона, Варуха); апокаліптичні, «бачення пророків» (наприклад, книга Ездри). У свою чергу серед новозавітних апокрифів можна виокремити: послання «апостольських отців» (наприклад, послання Климента до коринфян); інші апокрифи, які іноді вважаються канонічними (наприклад, діяння апостола Павла; одкровення Петра)²⁸.

До апокрифів також відносять житія, послання, молитви, питання та відповіді, ворожильні книги. Названі жанри суттєво вплинули на формування уявлень давніх слов'ян та розвиток народної творчості. Молитви й ворожильні книги фактично є замовляннями із залученням характерних для них сюжетних ліній і персонажів (Адам і Єва, Авраам, Христос, апостоли, архангели, святі), що позбавляють від нечистої сили (біса, 12 траєсавиць, відьом тощо); спрямованими проти несправедного суду, лихого ока, лихоманки, ревматизму, зубного болю, укусів шкідливих комах і тварин, впливу несприятливих природних явищ тощо.

У контексті «Ізборника Святослава 1073 року» слід розглянути апокрифічні твори, наведені у списку Исидора. Так, до нього увійшли наступні книги: «1. Адам; 2. Енох; 3. Малек; 4. Патріархи; 5. Молитва Йосифа; 6. Ельдад; 7. Заповіт Мойсея; 8. Сходження Мойсея; 9. Псалми Соломона; 10. Одкровення Ілїї; 11. Бачення Ісаї; 12. Одкровення Софонїї; 13. Явлення Захарїї; 14. Повість Іакова, 15. Одкровення Петра, 16. Діяння і вчення апостолів, 18. Послання Варнави, 19. Діяння Павла; 20. Одкровення Павла; 21. Вчення Климента; 22. Вчення Ігнатія; 23. Вчення Полікарпа; 24. Євангеліє від Варнави; 25. Євангеліє від [Матвія?]]»²⁹. Як бачимо, до поданого переліку включено як старозавітні, так і новозавітні апокрифи.

З приводу праць, які згадуються у списках Іоанна Дамаскина та Исидора, маємо зауважити, що дані проскрипції допомогли ввести до слов'янської літератури імена письменників, визнаних православною Церквою єретиками, чії твори надалі зникли з книжкового репертуару, – Орігена, Євсевія Кесарійського, Севера, патріарха Антіохійського. Скажімо, відомо, що Орігеном (діячем періоду раннього християнства) написано чимало творів та розроблено більшість форм християнської думки та етики: започатковану релігійну філософію, закладено підґрунтя богослов'я, аскетички, надано пояснення містиці, підготовлено проповіді, бесіди (так звані гомілії), наведено схолії (примітки на полях). Не дивлячись не творчий доробок вченого, фактично усі його книги підпали під церковну цензуру та